

ПОНЯТТЯ ПРАВОСУДДЯ ДО ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВОСУДДЯ ГЕГЕЛЯ)

Постановка проблеми. Правосуддя – предмет філософсько-правового осмислення і практичної діяльності. Філософсько-правове осмислення правосуддя, зпоміж іншого, виявляє смисли, закладені в ідеї правосуддя, його понятті та здійсненні. Результати дослідження можуть сприяти вирішенню тако-

го практичного завдання (зокрема, в Україні), як удосконалення здійснення правосуддя як практичної діяльності.

Філософія права Г. В. Ф. Гегеля, інші праці філософа містять концептуальний та методологічний матеріал для переосмислення, подальшого дослідження правосуддя як ідеї. Подібно до того, як предметом філософського правознавства Гегель вважав *ідею* права, поняття права та його здійснення, пропонується досліджувати й *ідею правосуддя*, поняття правосуддя і його здійснення [1, с. 17]. Так правосуддя стає одним із аспектів філософії права загалом і самого філософа Гегеля, зокрема, яке пропонується виділити як предмет окремого осмислення у зв'язку з філософією права.

Аналіз досліджень. Філософія права Гегеля – предмет численних досліджень, зокрема і правознавчих. З-поміж найбільш відомих – це дослідження К. Маркса «До критики гегелівської філософії права» (1843-1844), В. С. Нерсесянца «Філософія права Гегеля» (1998). Філософські погляди Гегеля на державу і право було як предмет окремих статей, так і дисертаційних досліджень, монографій [2].

Вважається, що з іменем Гегеля та Канта «пов'язана глибока філософська розробка проблем права і держави. Не випадково, що їхні концепції визнаються класикою філософії права і розглядаються багатьма дослідниками як загальнотеоретична основа філософії права як наукової дисципліни» [3, с. 87]. «На відміну від І. Канта, який розглядав «ідею» у стані спокою, Г. Гегель

предметом свого аналізу зробив ідею у розвитку» [3, с. 98]. Його праці відображають окремі погляди на правосуддя, виявлені в результаті дослідження з позицій діалектики.

Звертаючись безпосередньо до теми нашого дослідження (правосуддя), відзначимо: нам не вдалося віднайти *системного* огляду поглядів Гегеля на правосуддя. Сподіваємося, що цей виклад, принаймні частково, заповнить цю прогалину.

Постановка завдання. Завданням викладу є стислий (без претензій на вичерпність) огляд поглядів Гегеля на правосуддя та судочинство в контексті того, що ми називаємо *філософією правосуддя*. Це робиться як із «змістовою» метою – представити системний виклад уявлень філософа на обраний предмет, так і методологічною – виявити інструментальні засади подальшого дослідження філософії правосуддя.

Перед викладом основного матеріалу зробимо кілька застережень. Огляд поглядів певного мислителя – специфічне наукове завдання, зумовлене обмеженнями. Такий огляд неповний, оскільки він тематично вибірковий та спирається лише на відомі, зазвичай друковані, джерела; неавтентичний, оскільки не подається автором; «історично статичний», оскільки зумовлений поглядами мислителя на певні в його часи існуючі історичні умови, специфічні для його досвіду, місця проживання і діяльності тощо, а також їх зв'язку з власним походженням і формуванням як особистості та діяльності як професіонала*.

* *Історичний контекст.* Біографія філософа загальновідома з-поміж філософів. Водночас варто визначити таке. Гегель народився в 1770 році в столиці Вюртемберзького князівства (Штутгарт) у сім'ї секретаря казначейства. Його батько, виходець із протестантської родини, вигнаної з Австрії в період Контрреформації, зробив кар'єру, ввійшовши до стану вищого чиновництва. Це не могло світоглядно не позначитися на майбутньому філософові. Погляди Гегеля на судочинство та діяльність тогочасних судів, як «германських» державних установ, якщо й можна назвати критичними, то лише з характеристикою «помірено». Істотно, що Гегель перебував на державній, публічній службі, під опікою якої в Німеччині були (і залишаються донині) університети, де він працював. Зрештою, й праця Гегеля «Філософія права» вийшла, коли він був на публічній службі професора і, певний час, ректором Берлінського університету тоді потужного пруського князівства, з міністерським керівництвом якого він був у приязних стосунках.

Виклад поглядів філософа зумовлений і специфікою його філософської системи та методології. «Гегель створив універсальну методологію, засновану на ідеї саморозвитку права в єдності з його інституціонально-предметними та духовними проявами» [4, с. 145]. Як відзначалося, суттєвим є діалектичний підхід філософа (своєрідне розуміння ним діалектики).

Як зазначали його критики, філософ уважав, що «все дійсне містить у собі суперечливі визначення і, відповідно, пізнання, а точніше, визначення предмета в поняттях означає пізнання його як конкретної єдності суперечливих визначень». Тому істотним є й такий принцип філософа: «Суперечливість є критерієм істини, відсутність суперечності є критерієм помилковості». Зпоміж ознак «парадоксальності гегелівської філософсько-правової доктрини» є «особливого роду діалектика етатистського і правового, ліберального і тоталітарно-реакційного, консервативного й соціалістичного з їхнім взаємним зрівноваженням і неможливістю «остаточно» розставити всі крапки над «і» [4]. Такий підхід філософа налаштовує нас на дослідження поняття правосуддя як єдності суперечностей, у яких ми, водночас, намагаємося віднайти певну послідовність.

Виклад матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням результатів. Спочатку ми розглянемо погляди філософа на судочинство та правосуддя в його ранніх працях. Наступним подамо те саме в більш пізніх працях, зокрема в «Філософії права». Зрештою, зробимо узагальнюючі висновки.

Погляди на судочинство: перші друковані праці. Перша публікація Гегеля, яка побачила світ у 1798 році, містила погляди філософа на судочинство в зв'язку з критикою форм правління [6, с. 13]. Коментар до перекладу (з французької мови на німецьку) праці швейцарського адвоката Карта містив критику олігархії швейцарського Берна. Висвітлюючи деспотичне свавілля і беззаконня в діяльності властей Берна, особливо у сфері судочинства, філософ гостро критикував форму правління, що не спирається на конституцію і закони. За такого правління, писав Гегель, кримінальне судочинство опиняється в руках урядових чиновників, обвинувачений позбавляється права на захисника, відсутні об'єктивне слідство і суд. У зв'язку з цим Гегель посилався на судову справу однієї дівчини, засудженої до страти за витравлення плоду. Безглуздість вироку, пише Гегель, розкрилася лише незадовго до страти, коли священник виявив вагітність дівчини. У Берні, зазначав Гегель, відсутній кримінальний кодекс, а сам уряд Берна втілює собою законодавчу і судову влади.

Наприкінці XVIII століття Гегель досліджував проблеми кримінального права і процесу, злочину і покарання з антифеодальних, буржуазно-гуманістичних позицій. Він відстоював людську гідність злочинця. В «Історичних етюдах» (фрагменти написані в 1797-1800 роках) Гегель підмічав значення публічності суду: деспотизму зручніше вбивати в темноті, ніж публічно. Зокрема, Гегель писав:

«Загалом у кожній державі, де життя громадянина вирішує за зачиненими дверима суд, не вибраний народом зі свого середовища, підданим украй бажано, щоби в голосу суспільства залишилася ця тінь значення, бо перед публічною стратою зачитується обґрунтований вирок, що необхідно для суду, який наче відчуває потребу виправдатися в очах народу. Але це міркування відпадає у тих державах, де у громадянина є право вимагати, щоб його судили ті, хто йому рівні» [7, с. 230].

Гегель при цьому має на увазі суд присяжних [8, с. 14]. Цій темі Гегель згодом у праці «Філософія права» приділить більше уваги. Публічність суду та роль суду присяжних Гегель також пов'язував із так званим «правом самосвідомості, моментом суб'єктивної свободи». Суд вчиняється за правом над людиною, але право є те, що по суті є свободою та визначенням її міри й усвідомлюється (й живе) в суб'єктивній свідомості людини. Отже, людина, громадянин в громадянському суспільстві повинні бути невід'ємною частиною процесу правосуддя через суд присяжних. Інакше, зазначає Гегель, правосуддя залишається для них «зовнішньою долею» [1, с. 199]. Те, що правосуддя в собі *могло б* добре здійснюватись чисто юридичними судами, можливо, краще, ніж іншими інституціями, про цю можливість не йдеться...», – підкреслював філософ [1, с. 198].

У цьому ж зв'язку Гегель вважав, що право, закони та знання про них не повинні стати монополією стану юристів, оскільки «право стосується свободи, це найповажніше і найсвятіше в людині, що вона сама, оскільки це має бути зобов'язуючим для неї, мусить знати» [1, с. 190]. Так Гегель підкреслював значення суду присяжних у контексті того, що можна назвати правова інформованість (обізнаність із правами).

Ще один контекст значення суду присяжних – визначення вини обвинуваченого. «Поєднання тепер полягає в тому, що вимагається, аби висловлення вини чи невинності йшло з душі злочинця, діє *суд присяжних*,» – зазначав Гегель [1, с. 198].

Загалом Гегель початково розглядає сферу судочинства як сферу здійснення свободи через право, а суд – інструментом здійснення такої свободи, де людина та її свобода може стати об'єктом діяльності сваволі, зокрема держави.

Суд, судовий персонал та адміністрація. У гейдельберзький період Гегеля виходить праця «Звіти станового зібрання королівства Вюртемберг» (1817). Висвітлюючи перипетії дворічної (зрештою, безрезультатної) кампанії з прийняття нової конституції князівства [8, с. 29], запропонованої 1815 року становому зібранню вюртемберзьким королем Фрідріхом, Гегель, з-поміж іншого, торкається питання діяльності судів і судових писарів. Гегель, висвітлюючи проблему, цитує одного з депутатів, сподвижників реформи:

«Інститут писарів і його вплив на державне управління є справжнім *народним лихом*. Він прямо вказав на те, що коріння цього зла слід шукати в колишній *становій* конституції Вюртемберга; саме вона надавала писарям повну можливість лагодити *свавілля, знобити і грабувати населення*» [7, с. 524].

Відображаючи діяльність спеціально створеного комітету із вивчення питання писарів, Гегель зазначає думки кількох спеціалістів, які свідчать не на користь писарів і довіри до них. Зокрема, вказується, що «на ландтазі 1515 року і на багатьох подальших ландтагах висловлювалися суворі скарги на учених-юристів, які проникають у всі судові інстанції країни; «тепер вже людина, яка вимушена шукати правосуддя, навряд чи обійдеться десятками гульденами там, де дванадцять років тому було б потрібно не більше десяти шилінгів. Якщо це положення не зміниться, то з часом доведеться в кожне вюртемберзьке село направити двох учених-юристів, які там творитимуть суд» [7, с. 529]. Але марними є скарги, зазначає Гегель, «древнім *німецьким звичаям* ухвалено смертний *вирок*» [7, с. 529]. Юристи, правда, не засідають у всіх селах Вюртемберга, але їх замінили писарі; навряд чи варто зупинятися на тому, чи виграло населення від введення цього також зовсім не давнього німецького звичая,» – підсумовує Гегель [7, с. 529].

Сенс наведеної цитати пояснює наступна обставина. Діяльність зазначених писарів істотним чином впливала на життя Вюртембергу (ситуація є подібною, якщо взяти до уваги Україну, на ситуацію в Закарпатті, народ якого жив тяжко, у пошуках роботи часто мігрував). За таких складних обставин діяльність судових писарів, із якими конфліктували місцеві жителі, називалася ними «злом» й звідси й уявлення про те, що вони «не відчують полегшення, поки не буде усунено це зло, що створює нестерпні умови, які цілком можуть довести *людину до відчаю*» [7, с. 524]. «Неспровстними» називає Гегель «докази на користь того, що це зло завжди було основною причиною такої частоті еміграції вюртемберців, еміграції, звичайного явища і в період *найбіль-*

шого розквіту колишньої *станової* конституції за часів правління різних суверенів Вюртемберга» [7, с. 524].

Причиною свавілля *писарів*, їхніх утисків є конституція, – вважає Гегель. Він також цитує витяг із висновку колишнього президента одного з округів князівства (фон Гемпінгепа):

«Сумнівна перевага Вюртемберга перед іншими землями полягає в тому, що тут процвітає своєрідна діяльність людей, які в решті Німеччини зникли у часи доктора Фауста, — діяльність писарів. Ця порода людей, — мовиться далі, — особливо обтяжує трудове населення країни тим, що її представники при сприятливих обставинах підло і безсоромно претендують на кращі державні посади, при несприятливих же — з такою ж підлістю і безсоромністю намагаються вирвати у нижчого класу суспільства останні крихти, тобто завжди живуть за рахунок іншого» [7, с. 525].

Зазначене демонструє джерела розуміння Гегелем інтересів і потреб людей у зв'язку з діяльністю судів, юристів. Гегель теж уміло розкриває потреби та інтереси «бюргерської аристократії в особі писарів», які, на його думку, дбають не про реформу та загальне благо. Гегель робить такий висновок, який залишається й нині актуальним:

«Майже завжди, коли в країні відбуваються серйозні політичні зрушення, виявляється, що володар і народ *єдині* в своїх цілях і прагненнях; середні ж стани — у Франції це було дворянство і духівництво, у Вюртемберзі дворянство і бюргерська аристократія в особі писарів — направляють всі свої зусилля на збереження своїх привілеїв і монополій і не тільки не служать ланкою між монархом і народом, що, власне, є їх безпосереднім призначенням, а перешкоджають реалізації принципів розумного права, сприяючих встановленню загального благополуччя, і зрештою зводять їх нанівець. Користуючись своїм положенням, завдяки якому вони наче покликані утілювати розум народу і регулювати його права і обов'язки, середні стани легко можуть, захищаючи свої привілеї, ввести народ в оману, внаслідок чого він перейде на сторону цього свого ворога. Тоді ми стаємо свідками такого ж огидного, наскільки сумного видовища: безправ'я, яке впродовж століття називалося правом і вважалося таким і яке довело народ до відчаю, тепер отримує підтримку самого цього народу, обдуреного цим помилковим нагадуванням» [7, с. 541].

Ця та інші цитати засвідчують розуміння Гегелем зв'язку між здійсненням права (або, як він уважав у випадку в Вюртемберзі, існуванням «безправ'я, яке впродовж століття називалося правом») і здійсненням правосуддя. Судове свавілля, чиновницьке чи суддівське, зневірює народ, розчаровує в державі, відповідальної за здійснення правосуддя.

Не виключено, що саме це зумовило формулювання Гегелем у «Філософії права» обов'язку здійснення правосуддя: «Здійснення правосуддя належить розглядати настільки ж обов'язком, як і правом суспільної влади, яке так само мало ґрунтується на бажанні чи небажанні індивідів покладати на владу таке повноваження» [1, с. 194].

Правосуддя в контексті держави і громадянського суспільства. Передусім з'ясуємо, чому підрозділ «Здійснення правосуддя» й, зокрема, «Суд» Гегель включає до частини «Філософії права», що стосується громадянського суспільства, а не до розділу «Держава» (здавалося б, більш доречного з огляду на *державність* правосуддя) поряд із темами державного устрою, зокрема «законодавчої» та «урядової» влади?

Відзначимо, що Гегель був добре обізнаним із ідеєю поділу влад (у «Філософії права» є численні посилання на Монтеск'є та заочні дискусії з ним), викладеною у праці Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів», за якою судова влада виокремлювалася*.

Гегель розглядав правосуддя і судочинства в зв'язку з державою. Як зазначав В. С. Нерсисянц, Гегель на початку ХІХ ст. писав про «принципову можливість двох типів державного устрою – з централізацією і децентралізацією державних функцій (в області управління, фінансів, суду і так далі)... Що ж до питання про ті або інші форми і шляхи організації судочинства, управління фінансами і тому подібне, то Гегель відносить їх до неістотних для поняття держави» [8, с. 17].

Є підстави вважати, що Гегель керувався власним розумінням ролі суду, зважаючи не на його зв'язок із державою, а функцією та сутністю, що визначало його (суду) місце у його філософській концепції. Йдеться не так про применшення ролі судів, як державних установ, а, натомість, про їхню соціальну сутність. Так, оскільки зі здійсненням правосуддя Гегель пов'язує існування громадянського суспільства, він так пояснює значення громадянського суспільства.

* Монтеск'є у праці «Про дух законів» (1748) писав: «У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права цивільного. Через першу владу государ або установа створює закони, тимчасові або постійні, і виправляє або скасовує існуючі закони. Через другу владу він оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествю. Через третю владу він карає злочини і вирішує зіткнення приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави... У більшості європейських держав установлений помірний устрій правління, тому що їх государі, володіючи двома першими властями, надають своїм підданам відправлення третьої». *Монтеск'є Ш. Л. Избранные произведения.* – М., 1955. – С. 290-291.

«Громадянське суспільство — це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше ніж формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати. Створення громадянського суспільства належить, між іншим, до сучасного світу, який тільки й відає належне всім визначенням ідеї. Якщо держава представляється як єдність різних осіб, як єдність, що є тільки спільністю, то цим мається на увазі тільки визначення громадянського суспільства. Багато нових фахівців із державного права не змогли пояснити це іншим поглядом на державу. У громадянському суспільстві кожен собі мета, а решта для нього ніщо. Однак без відносин із іншими він не може досягти всіх своїх цілей: тому ці інші — це засіб для досягнення певної мети. Однак певна мета через відносини з іншими здобуває форму загального й задовольняє себе, співдовольняючи водночас благополуччя іншого. Якщо особливість зв'язана з умовою загальності, то ціле стає основою поєднання, де вивільняються всі окремоті, всі випадковості народження й щастя, де виявляються всі хвилі пристрастей, які управляються тільки завбачливим розумом. Особливість, обмежена загальністю, — єдине мірило того, як кожна особливість сприяє своєму благополуччю» [1, с. 169].

Саме в громадянському суспільстві відбувається формування потреб (цілих систем потреб) та їх задоволення. Відповідно й функціонують, на думку Гегеля, судові, поліцейські та станові інституції. Додамо, що саме у відносинах виникають суперечності, конфлікти, боротьба за право, що робить роль суду істотною для вирішення суперечностей, аби уможливити задоволення потреб членів громадянського суспільства. Зокрема, йдеться, на думку Гегеля, з-поміж іншого, наприклад, про «захист власності через здійснення правосуддя». Саме це, поряд із «системою потреб» («передавання *потреб* і задоволення *окремої людини* через її роботу й через роботу й задоволення *потреб усіх інших*»), а також «поліцією й корпорацією» («передбачливість проти випадковості, що залишається в тих системах, і забезпечення особливого інтересу як *спільного*») й складають «три моменти» громадянського суспільства за Гегелем.

Громадянське ж суспільство – це місце, де формуються і задовольняються потреби, а також мають місце суперечки не лише між членами громадянського суспільства, але й з державою. У цьому зв'язку в «Критиці гегелівської філософії права» (1844), коментуючи філософію держави Гегеля, К. Маркс так коментує розуміння судів як представництва держави, а не громадянського суспільства, протиставляючи їх: «За Гегелем, «сама держава», «урядова влада» в особі «уповноважених» вступає в межі громадянського суспільства».

пільства для підтримки «загального державного інтересу і законності» і т. д., і ці «уповноважені урядом особи», ці «державні чиновники виконавчої влади», є, на його думку, *справжнім «державним представництвом»* — не «громадянського суспільства», а «проти» «громадянського суспільства». Протилежність між державою і громадянським суспільством, отже, встановлена... «Поліція», «суд» і «адміністрація» не є депутатами самого громадянського суспільства, яке в них і через них захищає свій *власний* загальний інтерес, а є уповноваженими держави в цілях управління державою проти громадянського суспільства.»

Гегель, утім, повністю не відкидає вирішальної ролі держави у здійсненні правосуддя. Натомість, він убачає можливість *діалектичної* трансформації громадянського суспільства у державу. У цьому зв'язку дослідниця О. Є. Обухівська, вказуючи на це в розумінні концепції Гегеля правознавцем К. Неволіним, відзначає: «Згідно з гегелівською філософсько-правовою концепцією, людина задовольняє свої потреби через працю та обмін виготовлених речей. Зі збільшенням кількості потреб відбувається поділ праці, і відповідно до різних типів потреб виникають різні прошарки суспільства. Взаємне задоволення потреб відбувається не хаотично, а відповідно до встановлених законів, які є правом. Ці закони оприлюднені, отже, їх порушення вимагає втручання суду. Однак суд «не піклується про особливе благо людей», покладаючись на долю випадку. Для уникнення випадковості застосовуються поліцейські заходи. Кожен громадянин як приватна особа шукає свого щастя та задоволення особливих інтересів у своєму прошарку. Натомість мета «безумовно-всезагальна»: «Громадянське суспільство переходить, отже, у державу» [9, с. 48].

Український правознавець і філософ права О. Б. Костенко констатує парадоксальність гегелівської філософсько-правової доктрини, природа якої полягає в частині теми цього викладу полягає в своєрідному [гегелівському] «змішуванні» елементів держави й громадянського суспільства, визначення одного через інше (коли, наприклад, «поліція та судочинство» розглядаються у структурі громадянського суспільства, а не у вченні про державу. Саме тому є можливість кінцевим результатом спів-буття громадянського суспільства і держави вважати втрату кожним із цих соціальних феноменів своєї особливості і змістовної протиставленості. Саме сутнісна неможливість держави зняти і вирішити всі протиріччя громадянського суспільства і приводить

саму державу у підсумку до особливої стадії розвитку - «державного суспільства – громадянської держави», як соціального синтезу, джерелами якого є єдність природних, економічних, правових та моральних принципів» [5].

Додамо, що, на думку дослідників, гегелівська філософія права стала стрижневою «ідеєю» німецької правової держави. У Гегеля ця ідея втілюється у державі, в якій центральна влада надає громадянами (підданим) свободу в усьому, що не стосується безпосереднього призначення державної влади. Гегель вважав, що Пруссія, відроджена під час війни за незалежність як військова і вихована держава, утілювала його ідею держави, що дало філософу підстави говорити про утвердження панування ідей [10].

Правосуддя у контексті співвідношення та розмежування закону і права. Ще одна особливість філософії права Гегеля в частині правосуддя – розкриття Гегелем уявлення про «Право як закон» та «Існування закону» (назви окремих підрозділів), які передують підрозділу «Суд», в розділі «Здійснення правосуддя». Гегель розкриває діалектику понять *право* і *закон*, уявляє закон як об'єктивоване право, пишучи:

«Що складає право *в собі*, встановлене в своєму об'єктивному існуванні, тобто визначене думкою для свідомості, і як те, що є правом і діє, *відоме, закон*; і право через це визначення — це *позитивне* право взагалі», – відзначає Гегель [1, с. 185]. І додає: «Право як таке лише через те, що воно стає законом, набуває не тільки *форму* загальності, але й свою істинну визначеність» [1, с. 185].

Гегель розкриває плюралізм свого праворозуміння. У Гегеля «право виступає регулятором взаємовідносин у громадянському суспільстві. Поняття «право» використовується у наступних основних значеннях: право як свобода (ідея права); право як визначена ступінь та форма свободи (особливе право); право як закон (позитивне право)» [4, с. 139]. Як відзначає А. Пашков, «щоби право стало значимим як усезагальне, виникає необхідність у публічності влади, а саме – у судочинстві. Реалізація права як закону через правосуддя необхідна умова для поліції, в обмежених, але конкретній тотальності корпорації» [11].

У Гегеля право здійснюється в правосудді, зокрема і в формі закону. Гегель пише:

«Право, вступаючи спочатку в існування в формі буття закону, вступає також за *змістом* як *застосування* в стосунках до *матеріалу* взаємин, які в громадянському суспільстві виокремлюються й заплутуються до нескінченності, й видів власності й угод, а далі моральних взаємин, які ґрунтуються на вдачі, любові й довірі, однак тільки їх, якщо вони містять бік абстрактного права (§ 159); моральний бік і моральні

заповіді, як ті, що стосуються волі з її власною суб'єктивністю і особливістю, не можуть бути предметом позитивного законодавства. Подальший матеріал поставляють права й обов'язки, що випливають із самого здійснення правосуддя, з держави тощо» [1, с. 187-188].

За Гегелем, «право, яке увійшло в існування в формі закону, існує для себе, протистоїть *особливій волі й думці* права і має зробити себе чинним як *загальне*. Це *пізнання й здійснення* права в особливому випадку, без суб'єктивного сприйняття *особливого* інтересу, покладається на суспільну силу, *суд*» [1, с. 193].

Гегель вживає терміни право (Recht) і закон (Gesetz). Як відзначає перекладач праць Гегеля з німецької на англійську М. Гоффгаймер, «термін «право» (law) перекладає два окремих німецькі слова: Gesetz і Recht. Recht, особливо в множині, також є терміном для позначення юридичного «права» в сенсі суб'єктивного права (entitlement). Для Гегеля, Recht позначає особливий рівень соціального буття, якому притаманне існування юридичних установ. Його «Філософія права» (1821) охопила не лише юридичні установи, але й сімю та державу. Аби наголосити на особливому розумінні Гегелем суспільства, заснованого на праві, і для того, щоб відрізнити цей термін від Gesetz, більшість перекладачів Гегеля перекладають Recht, як «право». Таке оформлення нового терміну для використання праць Гегеля, можливо, є бажаним для цілей філософського опрацювання, але воно приховує нормальний правовий сенс німецької мови, як рідної. На відміну від Recht, Gesetz позначає закон в більш загальному сенсі, в якому термін вживається в англійській, як і німецькій мовах, щодо природних і соціальних явищ. Але Gesetz також має специфічне значення права (law) в сенсі позитивного права або закону (statute)» [12].

Оглядачі, визначаючи праворозуміння Гегеля, вважають його прихильником різних шкіл: природного права, правового позитивізму, історичної школи, попередником Марксистської теорії права чи критичної теорії постмодерну чи навіть трансцендентальної ідеалістичної правової теорії [13, с. 515].

Водночас, одну з інтерпретацій Гегеля можна віднести до того, що називається «Правовий інтерпретивізм (legal interpretivism)». Як відзначає Т. Брукс, «правовий інтерпретивізм дотримується думки, що нормативний зміст права є концептуально відмінним від права, й тому може розглядатися в «поза-правовому» сенсі. Цей нормативний зміст розвивається в праві й спрямовує самотрансформацію права в справедливість. Суспільство встановлює закони як визначення

справедливості: тому, всі закони (all laws) внутрішньо вважаються нормативними. Поступ у розвитку права забезпечується через покращення співвідношення між нашим позитивним правом і нашим розумінням (концепцією) справедливості. Цей процес відбувається через іманентний розвиток нормативного змісту права.

Для інтепретивіста увесь задум розвитку права є завданням виявлення невидимих проміжків у нашому позитивному праві (laws). Таким чином, право є невидимою павутиною і має потребу ще більшого впорядкування, кодифікації. Виявляючи ці проміжки, ми розвиваємо загальне уявлення суспільства про справедливість, залишаючи захищені проміжки для індивідуальних прав. Тому право є по суті публічним і походить від людей. Державні установи відіграють інструментальну роль тим, що уможливають вираження суспільства загального поняття справедливості. Цей факт не уповноважує демократично вибрані законодавчі органи на найбільший вплив на право як на результат. Інтерпретивісти стверджують, що судді відіграють особливо важливу роль тією мірою, якою вони вирішують справи на користь громадської (communal) справедливості радше ніж особистого переконання. Окрім того, ця теорія не є такою, що здатна прогнозувати (predictive). А її прихильники вважають поступ права як такий, що містить раціональні структури, які виправдано обмежують його подальший розвиток» [13, с. 560].

Водночас, за Гегелем, «крім застосування до *особливого* буття закону права включає в себе *можливість застосування до окремого випадку*» [1, с. 188]. У цьому зв'язку Гегель роз'яснює: «У справі судочинства як застосування закону до *окремого випадку* розрізняється *два боки, по-перше* — пізнання властивості випадку за його *безпосередньою окремістю*, чи то наявний договір тощо, або здійснена порушуюча дія і хто її вчинив, а в *кримінальному* праві рефлексія як визначення дії за її *суттєвим*, злочинним характером, по-друге — підведення випадку під *закон* відновлення права, під чим у кримінальній справі мається на увазі покарання. Вирішення про ці обидва різні боки — це різні функції» [1, с. 196].

Гегель мав на увазі діяльність суду щодо встановлення обставин (фактів), що мають значення для справи, а також діяльність щодо застосування права щодо зазначених обставин. При цьому йдеться не про механістичне застосування закону, а про «відновлення права», як наслідок такого застосування.

Види і роль суду та суддів як «органу закону». Окремо варто розглянути роль суду і судді,

а також членів громадянського суспільства в судочинстві.

Арбітраж чи мировий суд Гегель називає «простим судом». Гегель указує на обов'язок звертатися до такого суду до того, як «проходити через значний формалізм». Він зазначає:

«Поки сторони мають право проходити через такий значний формалізм, як *їхнє* право, то, оскільки його так само можна зробити лихом, і ба навіть інструментом несправедливості, їм заради суду, щоб сторони й саме право як суттєву річ, про яку йдеться, взяти під захист від судочинства і його зловживання, слід поставити в обов'язок звернутися до простого суду (арбітражу, мирового суду) і зробити спроби помиритися, перш ніж вони підуть до того суду» [1, с. 195].

Розкриваючи особливості ролі судді в кримінальному процесі, Гегель указує на різні стадії та роль судді в них:

«Переважно керівництво всім процесом розслідування, потім правовими діями сторін, як ото вони самі стають правом, потім також другим боком вироку ... — це власна справа судді-юриста, для якого як органу закону випадок має бути підготовленим для можливості підсумування, тобто піднесеним з його видимої емпіричної властивості до визнаного факту й до загальної кваліфікації» [1, с. 197]. І додає: «Немає підстави вважати, що один суддя-юрист має встановлювати склад злочину, бо це справа кожного загального формування, а не тільки юридичного: оцінка складу злочину виходить з емпіричних обставин, із свідчень про дію й подібних сприйнять, однак потім знову з фактів, з яких можна робити висновки про дію, і вони робитимуть її ймовірною чи неймовірною. Тут має досягатися *певність*, не істина в вищому розумінні, яка становить щось цілком вічне: тут ця певність – це суб'єктивне переконання, сумління, і питання в тім, якої форми має набути в суді ця певність» [1, с. 197].

Щодо розсуду судді та його меж Гегель зазначає:

«Те, що при застосуванні законів існують колізії, де на своєму місці є розум судді, більш аніж необхідно, бо в іншому випадку саме виконання мало б щось занадто машиноподібне. Якщо дійти до того, щоб усувати колізію тим, що багато що віддавати на розсуд судді, то такий вихід набагато гірший, бо колізія також належить до думки, мислячої свідомості та її діалектики, однак просте рішення суддею було б сваволею. Згадують, звичайно, про право звичаю, що воно живе, однак ця життєвість, тобто ідентичність визначення з суб'єктом, ще не формує суті справи; право має усвідомлюватись у процесі обдумування, воно має бути системою в самому собі, і тільки як таке воно може бути чинним у освічених націй. Якщо в новітній час народам відмовлено в професії законодавства, то це не просто образа, але й нісенітниця, що за нескінченної кількості наявних законів навіть стосовно окремих не припускається можливість звести їх у послі-

довну систему, тимчасом як саме систематизування, тобто піднесення до загального,— це нескінченна потреба часу...» [1, с. 186-187].

Окремо Гегель зупиняється на темі прав і обов'язків людини в суді, зокрема обов'язку виступати в суді, добиватися своїх прав, знаючи закон. Філософ пише:

«Член громадянського суспільства має *право* – *виступати в суді*, а також *обов'язок* – *відповідати в суді* й отримувати своє спірне право тільки через суд» [1, с. 194]. Звідси й обов'язок – «знати закони», «бо інакше йому це право нічим не допоможе.» [1, с. 194, Додаток § 221].

Зрештою, як зазначає Гегель, «здійсненням правосуддя викорінюється *порушення* прав власності й особистості» [1, с. 199].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Наведене, з великим ступенем достовірності, підсумуємо в таких висновках.

Гегель розглядав судочинство і правосуддя в контексті ідеї права, поняття права та його здійснення. При цьому є підстави для окреслення в Гегеля ідеї правосуддя як поняття і його здійснення. Судочинство і правосуддя Гегель розглядав як окремі теми, але у зв'язку з діяльністю держави, зокрема у зв'язку з формою правління. Порівнюючи такі форми правління, як олігархія (Берн) та монархія (Німеччина), Гегель схилився до конституційної монархії за якої ідеї публічності суду, суду присяжних, й зрештою правосуддя, можуть бути краще здійснені.

Метою правосуддя Гегель уважав не лише захист, але й «викорінення» порушень прав власності та людини. Розглядаючи правосуддя та суди як частину громадянського суспільства, він убачав суперечність між ним і державою, уважав, що суди повинні відповідати інтересам громадянського суспільства. При цьому він не виключав важливості ролі держави у здійсненні правосуддя, але не будь-якої держави, а монархії з конституційною формою правління. Подальші дослідження правосуддя в працях Гегеля можуть стосуватися ролі суду та змісту здійснення правосуддя в державі в розумінні Гегеля, конкретизації образу судді.

Список літератури

1. *Гегель Г. В. Ф.* Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К. : Юніверс, 2000. — С. 17.

2. Див., наприклад: *Костенко О. Б.* Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях

Проблеми філософії права. – 2008-2009. – Том VI-VII.

- Г.В.Ф.Гегеля до «Філософії права»): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 22 с.; Пашков А. С. Вчення про громадянське суспільство в філософії права Гегеля: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2007. — 19 с.; Тюгашев Е.А. «Капитал» К. Маркса и «Философия права» Г. Гегеля: методологические и онтологические параллели // Вестник Новосиб. гос. ун-та. Серия: Право. — 2005. — Т. 1. Вып. 1. — С. 29–33.
3. *Філософія права* : Навчальний посібник / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 272 с.
4. *Філософія права* / За заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 336 с.
5. *Костенко О. Б.* Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г. В. Ф. Гегеля до «Філософії права»): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2002. — 22 с.
6. Огляд за: *Нерсесянц В. С.* Философия права Гегеля. — М., 1998.
7. *Гегель.* Работы разных лет. — М., 1970. — Т. 1.
8. *Нерсесянц В. С.* Философия права Гегеля. — М., 1998.
9. *Обухівська О. Є.* Рецепція гегелівської філософії права в «Енциклопедії законодавства» Костянтина Неволіна // Наукові записки НаУК-МА. Том 37. Філософія та релігієзнавство.
10. Див., наприклад: *Баев В. Г.* Генезис и развитие германского конституционализма в начале XIX-первой трети XX вв.: Автореферат дис... док. юрид. наук: 12.00.01 / Академия экономической безопасности МВД России. — М., 2008. Див. також: *Баев В. Г.* «Идея государства» Канта и Гегеля: философские учения и государственная практика в Германии начала XIX века // Право и политика. — 2005. — № 7. — С. 15-22.
11. *Пашков А.С.* Вчення про громадянське суспільство в філософії права Гегеля: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2007. — 19 с.
12. *Hegel G. W. F.* Two Hegel Texts On Law / translated by M. H. Hoffheimer // University of Toledo Law Review. — 1993. — № 24. — P. 933–942.
13. *Brooks Th.* Between Natural Law and Legal Positivism: Dworkin and Hegel on Legal Theory // Georgia State University Law Review. — 2007. — № 23. (Автор посилається на авторів, які відносять Гегеля до певного напрямку.) Він також відносить Гегеля до правової школи, яку називає «інтерпретивізм» (interpretivism), як і Р. Дворкіна.

В. С. Бигун

ПОНЯТИЕ ПРАВОСУДИЯ К ЕГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ (НА ПРИМЕРЕ ФИЛОСОФИИ ПРАВОСУДИЯ ГЕГЕЛЯ)

Обзор взглядов Гегеля на правосудие и судопроизводство в контексте философии правосудия. Раскрываются представления философа на суд и судебный персонал, правосудие в контексте государства и гражданского общества, правосудие в контексте соотношения и разграничения закона и права, суд и судьи рассматриваются как «органы закона». Правосудие раскрывается как идея правосудия, понятия правосудия и его осуществления.

V. S. Bihun

THE CONCEPT OF JUSTICE AND ITS REALIZATION (BASED ON HEGEL'S PHILOSOPHY OF JUSTICE)

A review of Hegel's views on justice (as judicial process) and court legal proceedings in the context of philosophy of justice. Presented are philosopher's outlook on court and judicial personnel, justice in the context of the state and civil society, justice in the context of the correlation between law (Gesetz) and right (Recht), court and judges are examined as «organs of law». Judicial process justice is presented as an idea of justice, concept of justice and its realization.